

$3 \times 7 = 21$ „ вербал зану цара.
 $3 \times 8 = 24$ „ габал зану авра.
 $3 \times 9 = 27$ „ урѣмал зану вербра.
 $3 \times 10 = 30$ „ віѣал лавѣалі.

$4 \times 4 = 16$ авна ав'ал віѣну урігра.
 $4 \times 5 = 20$ „ швал зал.
 $4 \times 6 = 24$ „ урігал зану авра.
 $4 \times 7 = 28$ „ вербал зану габра.
 $4 \times 8 = 32$ „ габал лавѣанну қwіра.
 $4 \times 9 = 36$ „ урѣмал лавѣанну урігра.
 $4 \times 10 = 40$ „ віѣал авѣалі.

$5 \times 5 = 25$ шу'на швал зану шура.
 $5 \times 6 = 30$ „ урігал лавѣалі.
 $5 \times 7 = 35$ „ вербал лавѣанну шура.
 $5 \times 8 = 40$ „ габал авѣалі.
 $5 \times 9 = 45$ „ урѣмал авѣанну шура.
 $5 \times 10 = 50$ „ віѣал шуѣалі.

$6 \times 6 = 36$ урігна урігал лавѣанну урігра.
 $6 \times 7 = 42$ „ вербал авѣанну қwіра.
 $6 \times 8 = 48$ „ габал авѣанну габра.
 $6 \times 9 = 54$ „ урѣмал шуѣанну авра.
 $6 \times 10 = 60$ „ віѣал уріѣалі.

$7 \times 7 = 49$ верлна вербал ца камлі шуѣалі.
 $7 \times 8 = 56$ „ габал шуѣанну урігра.
 $7 \times 9 = 63$ „ урѣмал уріѣанну лавра.
 $7 \times 10 = 70$ „ віѣал верѣѣалі.

$8 \times 8 = 64$ гална габал уріѣанну авра.
 $8 \times 9 = 72$ „ урѣмал верѣѣанну қwіра.
 $8 \times 10 = 80$ „ віѣал галѣалі.

$9 \times 9 = 81$ урѣмна урѣмал гаѣбанну цара.

$9 \times 10 = 90$ „ wiѣал урѣмѣали.

$10 \times 10 = 100$ wiѣна wiѣал даршал.

§ 59. Въ грамматическомъ очеркѣ аварскаго языка (§ 117) замѣтили мы, что аварскій глаголъ въ основныхъ свойствахъ своихъ представляетъ полное сходство съ глаголомъ чеченскимъ. Эти основныя свойства заключаются въ томъ, что во-1-хъ въ обоихъ языкахъ существуютъ одни лишь глаголы *средніе*; дѣйствительные принимаютъ характеръ глаголовъ *страдательныхъ*; во-2-хъ, различіе лицъ не оказываетъ ни какого вліянія на глагольныя формы. Въ грамматическомъ очеркѣ лакскаго языка (§ 78) обратили мы вниманіе на значительное отступленіе лакскихъ глагольных формъ отъ чеченско-аварскаго образца: 1) глагольныя формы, болѣе или менѣе, обнаруживаютъ зависимость свою отъ различія лицъ, 2) нѣкоторыя формы въ окончаніяхъ своихъ согласуются съ лицомъ дѣйствующимъ, а не съ тѣмъ, на которое обращено дѣйствіе. Такъ проявляется понятіе о различіи между глаголомъ *среднимъ* и *страдательнымъ*. Подобно тому, какъ мы замѣтили тождество основныхъ свойствъ глагола чеченскаго и аварскаго, — замѣтимъ теперь почти полное тождество основныхъ свойствъ глагола лакскаго и хюркилинскаго. Начнемъ съ глаголовъ *среднихъ*, и именно съ глаголовъ вспомогательныхъ.

§ 60. За основной вспомогательный глаголъ всего естественнѣе принять глаголъ ну саѣра *я есмь*, который заключаетъ въ себѣ самое отвлеченное понятіе о существованіи, независимое отъ условій пространства. *Настоящее* время не предполагаетъ начала таковому существованію, *прошедшее* не предполагаетъ, что таковое существованіе теперь уже кончилось. Нѣтъ ни будущаго, ни повелительнаго; нѣтъ также формы для неокончательнаго наклоненія.

§ 61. *Формы настоящего времени.*

Единственное число.

Множественное.

Муж. ну сажра. *Женск.* ну сарра. *Средн.* ну савра Нуша сарра.
 бу сажрі бу саррі бу саврі буша сарра.
 hit saj hit sari hit savi hitti savi,
 средн. сарі.

Аллаһ нар сіґал валані саж—Богъ каждую вещь знающъ
 есть, т. е. Богъ всевѣдущъ.

Бу давлашіw сажрі, ну міскін сажра—ты богатъ, я бѣденъ.

Ну әйна сажра—я хорошъ, бу әйна сажрі—ты хорошъ,
 hit әйна саж—онъ хорошъ, нуша әйтi сарра—мы хороши,
 буша әйтi сарра—вы хороши, hitti әйтi саві, средн. hitti
 әйтi сарі—они хороши; ну адам'лі сажра—я человекъ, нуша
 адам'улі сарра—мы люди.

Діла урчі акіл саві—моя лошадь высока.

Діла узі укуґа саж—мой братъ блѣденъ.

Діла урчі аклі саві булајшів—моя лошадь выше твоей.

Діла узі укуґлі саж hit'oan аhij—мой братъ блѣднѣе его.

Акіл имя прилагательное, аклі нарѣчіе; первое употре-
 бляется съ сажра обыкновенно тогда, когда просто выражается
 качество; второе, когда качество это выражается сравнительно.
 Это замѣчаніе относится и до всѣхъ прочихъ формъ глагола сажра.

Вмѣсто сажра и пр. употребляются одни лишь окончанія
 ра, рі, которыя можно принимать за самыя простыя формы
 глагола существительнаго (Сравн. Лакскую грамм. § 81). Сажра
 оказывается сложнымъ изъ мѣстоименія возвратнаго саж (§ 46)
 и ра: ну әйна сажра—я самъ собою хорошъ; вмѣсто: ну әйна
 сажра и пр. обыкновенно говорится:

Единственное число.

Множественное.

Ну әбнара

нуша әйтiра.

бу әбнарі

буша әйтiра.

hit әйна саж, женск. әйна сарі, hitti әйтi саві, ср. әйтi сарі.

средн. әйна саві

Ну акілла (§ 4) я высокъ (акіл сажра)	нуша актіра
бу акіллі	буша актіра
хіт акіл саж (сарі, саві)	хітті акті саві (сарі).
Ну акліра (аклі сажра)	нуша акліра
бу аклірі	буша акліра
хіт аклі саж (сарі, саві)	хітті аклі саві (сарі).
Ну адам'іліра—я человекъ	нуша адам'уліра—мы люди
бу адам'ілірі	буша адам'уліра
хіт адам'ілі саж.	хітті адам'улі саві.

Ча сажә улқаж'ууіа—кто подъ окномъ? нура (ну сажра)—я есмь.

Нура—я есмь, бури—ты еси, нушара—мы есмы, бушара—вы есте.

§ 62. *Формы прошедшего времени.*

Единственное число.

Множественное.

<i>Муж.</i> ну сажрі,	<i>жен.</i> ну саррі,	<i>сред.</i> ну саврі	Нуша саррі.
бу сажрі,	бу саррі,	бу саврі	буша саррі.
хіт сажрі	хіт саррі	хіт саврі	хітті саврі (саррі).

Ну акіл сажрі—я былъ высокъ, бу акіл сажрі, хіт акіл сажрі, нуша акті саррі, буша акті саррі, хітті акті саврі (саррі).

Ну аклі сажрі—я былъ высокъ и пр. Нуша аклі саррі и пр.

Вмѣсто сажрі и проч. употребляется одно лишь окончаніе рі, напр.

Единственное.

Множественное.

Ну әһнарі—я былъ хорошъ, а, о	Нуша әһтірі
бу әһнарі	буша әһтірі
хіт әһнарі	хітті әһтірі.
Ну акіллі—я былъ высокъ, а, о	Нуша актірі
бу акіллі	буша актірі
хіт акіллі	хітті актірі.

Дугі пучувіл чарѣ (ча сажрѣ)?—ночью у тебя бывшій кто есть, т. е. кто у тебя былъ вчера вечеромъ?—hitri (hit saj-ri)—онъ былъ.

§ 63. *Причастіе*: муж. сажіл, женск. саріл, средн. савіл; множ. савті и сарті.

Причастіе естественнымъ образомъ должно имѣть всѣ свойства имени прилагательнаго и, слѣдовательно, подлежать склоненію, когда находится отдѣльно отъ своего существительнаго, но примѣровъ для косвенныхъ падежей отъ сажіл мнѣ ни одного не встрѣтилось.

Ѕу сажіл аѳваhurpa нуні—ты сущій не узнано было мною, т. е. я не зналъ, что это ты.

Ѕу діла узі сажіл аѳваhurpa—я не зналъ, что ты мой братъ.

Ѕу аѳгъавва сажіл, ѳу шіwaивмад, ваhurpa нуні—ты храбрый сущій, ты какъ увидѣлся, я узналъ, т. е. лишь только тебя увидѣлъ, какъ узналъ, что ты храбрець.

Ѕу ѳуркан сажіл аѳваhurpa нуні—ты хюркилинецъ сущій я не зналъ, т. е. я не зналъ, что ты хюркилинецъ.

Ѕу халаw діла халмаз сажіл аѳваhurpa; ханаѳа ѳу діла душван сажіл ваhurpa—я прежде не зналъ, что ты былъ мой другъ; теперь, что ты мой врагъ, знаю.

Отсюда видно, что сажіл можетъ имѣть не только настоящее, но и прошедшее значеніе.

§ 64. *Днепричастіа*:

а) *настоящее*: сажлі, женск. саллі, средн. савлі; множ. саллі и савлі.

Ѕу, паѳмушіw сажлі, дарс ірзулли, wу, паѳmwāгвар сажлі, аѳірзулла—ты, талантливъ будучи, урокъ понимаешь, я, безъ талантовъ будучи, не понимаю.

Діла узі, зѳіпкар сажлі, ѳянкілі іqіс аѳірар—мой братъ, слабъ будучи, работы дѣлать не можетъ.

Ділі урчі бірібіл (бірібілі) савлі, аззінвілі саві—моя лошадь, жирною будучи, облінилась.

б) *съ то время какъ.....*саябілі, женск. сарбілі, средн. савбілі; множ. савбілі и сарбілі.

Ну вайна саябілі (сокр. вайнабілі), нам урбіра вайті саві—въ то время какъ я дурень, и люди во мнѣ дурны.

Діла узі міскін саябілі (міскінбілі), тухумлі лажвақілі сая—мой братъ такъ какъ бѣденъ, родными покинутъ.

с) *послѣ того какъ.....*саяларбі, женск. салларбі, средн. савларбі; множ. салларбі и савларбі.

Ну іішқуу саяларбі, ну арқас—послѣ того какъ (такъ какъ) ты здѣсь, я уйду.

д) *съ тѣхъ поръ какъ.....*саялā, женск. саллā, средн. савлā; множ. саллā и савлā.

Ну іішқуу саялā, дічу чаллабақів—съ тѣхъ поръ какъ нахожусь здѣсь, во мнѣ никто не пришелъ.

§ 65. Вышеозначенныя формы весьма часто встрѣчаются въ соединеніи съ частицей гва, которая въ большей части случаевъ имѣетъ значеніе *хотя....., но.....*

а) Ну саярагва, ну саярігва, ііт саягва и пр.; женск. ну саррагва и проч.; средн. ну саврагва; множ. нуша саррагва и проч.

Ну жѣна саярагва, ну ігаіігукурі—хотя я и добръ, но тебя не люблю.

Чарѣ?—кто есть (кто тамъ)?—Нурагва, буллуқчіи аііқуәкелла—хотя это я, но служитель не пускаетъ.

Ну дусма хвалал саярагва (хвалаллагва), чархлі іштад саяра—я годами хотя старшій, но тѣломъ малъ.

б) Ну саярігва, ну саррігва, ну саврігва, нуша саррігва и пр.

Дурбіні віштабілі жагваті саврігва (жагватірігва), наба жахвілі саві—дѣти когда были маленькими хотя были красивы, но теперь подурнѣли.

с) Ну сажілігва, ну сарбілігва, ну савбілігва, нуша сарбілігва, савбілігва и проч.

Саж важа сажілігва (важнабілігва), шантес абігул, ма-рірулі саж—хотя за то, что онъ дурень, онъ нелюбимъ жителями, но онъ оправдывается (въ этомъ).

§ 66. *Отглагольное* (§ 32): сажні, сарні, савні; множ. сарні, савні.

Имен. сажні, твор. сажнілі, род. сажнѣ, дат. сажніліс.

Їу һішқуу сажні абваһурра—я не зналъ, что ты здѣсь.

Маза дуврір сарні абваһурра—я не зналъ, что бараны на горѣ.

Їу һішқуу сажнѣ wajdışlı нуні дарс ваһіс абіра—твоего пребывания здѣсь отъ дурноты, мною урокъ выучиться не сдѣлался, т. е. вслѣдствіе дуриого вліянія твоего присутствія здѣсь я не могъ выучить урока.

Какъ видно изъ этихъ примѣровъ, отглагольное не составляетъ въ родительномъ надежѣ мѣстоименія личнаго, въ которому оно относится.

§ 67. *Отрицательныя* формы глагола сажра не имѣютъ съ нимъ ничего общаго, посему мы представимъ это отрицательное спряженіе вполнѣ. Замѣтимъ при этомъ, что различіе родовъ не оказываетъ здѣсь никакого вліянія на формы.

<i>Настоящее:</i> Ну аһінва	нуша аһінва
һу аһінні	һуша аһінна
һіт аһін	һітті аһін.

<i>Прошедшее:</i> Ну аһіні	нуша аһініні.
----------------------------	---------------

(не измѣняется).

Причастіе: аһінлі, множ. аһінті.

Днепричастія: аһіј, аһівбілі, аһіннарһы, аһіннѣ.

Отглагольное: аһіі'ні.

Урчі һагвах аһін—лошадь не красива.

Їурава хвалал аһінні—войско не было велико.

Ну wajñāñinna—я не дурень; нуша wajtēñinna—мы не дурны (§ 3).

Ну діла ада аїніл ваһурра—ты мой отецъ не сущій я узналъ, т. е. я узналъ, что ты не мой отецъ.

Урчі ѳагвал аїї аласіра—лошадь не будучи хороша, я не купилъ.

Ну ѳагвал аїнбілі, мур'ује аїдігуллі—такъ-какъ ты не хороша, то мужъ не любитъ.

Кіава ґуґал аїннарбі, ісус—такъ-какъ баранъ не худой, то я куплю.

Ну қаді аїннй ґявал дус влі саві—съ тѣхъ поръ какъ я не былъ кадіемъ, три года прошло.

Ну wajña аїннагва ґуд аїігула—я хотя не дурень, но тебѣ не правлюсь.

Ну іштабілі ґірбіл аїннїгва, наґа ґарбіла—я, когда былъ малъ, хотя не былъ тученъ, теперь пожирѣлъ.

Сай валанеїнбілігва, суніс нуні арц біґуді аїдітлуґул—самъ за то, что мнѣ не знакомъ, ему денегъ въ долгъ я не даю, т. е. я не даю ему денегъ въ долгъ, такъ-какъ его не знаю.

§ 68. *Вопросительныя* формы бываютъ различны, смотря по тому, выражается ли вопросъ самимъ глаголомъ, или какимъ либо другимъ словомъ въ предложеніи, или заключаетъ въ себѣ одно лишь недоумѣніе, или является въ видѣ вводнаго предложенія.

а) Въ первомъ случаѣ въ глагольной формѣ присоединяется w послѣ гласной и у послѣ согласной.

Настоящее:

Ну сайрав?	Жен. ну саррав?	Сред. ну саврав?	нуша саррав?
ґу сайріw?	ґу сарріw?	ґу савріw?	нуша саррав?
һіт сайу?	һіт саріw?	һіт савіw?	һіті савіw
			(саріw)?

Промедшес:

Ну сажііw? Жен. ну саррііw? Сред. ну саврііw? нуша саррііw?
 ну сажііw? ну саррііw? ну саврііw? нуша саррііw?
 hit сажііw? hit саррііw? hit саврііw? hitti саврііw
 (саррііw)?

Причастіе: сажілу, сарілу, савілу?

Днєпричастія: сажііw, саллііw, савлііw?

сажіілііw, саржіілііw, савжіілііw?

сажларжііw, салларжііw, савларжііw?

сажлāw, саллāw, савлāw?

Нуша wajti сарраw (wajtiraw)—дурны ли мы?

Нуша wajti сарраw (wajtiraw)—дурны ли вы?

hitti wajti савіw (wajtiw)—дурны ли они?

Ну řagwal сажііw (řagwalliw)—былъ ли я красивъ?

Урчі ділѣунті саррііw (ділѣунтірііw)—лошади были ли сыты?

Дічув савілу (дічувілу) була тавтар—у меня находящаяся-ли твоя книга, т. е. у меня ли твоя книга?

Була ада ділажііw укна сажііw—твой отецъ, чѣмъ мой, старѣе ли будучи, т. е. развѣ твой отецъ старѣе моего?

Діла ава урбіішір wajна саллііw—развѣ моя мать хуже другихъ?

hitila калі савлііw hiш—развѣ это его домъ?

Муqрі дувуллішір саллііw—развѣ ягнята на горѣ?

Узві арбіелів савлііw—развѣ братья въ путешествіи (въ дорогѣ)?

Унц řuqalhiлиіw буд афівігул—быкъ, въ то время-ли когда худой, тебѣ не нравится, т. е. потому ли, что онъ худъ?

Урчі řirhi савларжііw дуŗіqані—лошадь, послѣ того-ли какъ жирная, скачетъ, т. е. жирная ли лошадь хорошо скачетъ?

Маза дувуллішір саллāw һуні шефдаівті—овцы на горѣ съ тѣхъ ли поръ какъ суть тобою не видѣны, т. е. ты не видѣлъ овецъ съ тѣхъ ли поръ, какъ онѣ на горѣ?

Подобнымъ образомъ, черезъ прибавленіе къ окончанію w и y, составляются отрицательно-вопросительныя формы: ну а́і́ннaw?, һу а́і́ннwіw?, һіт а́і́ну? и т. д.

б) Если въ предложеніи вопросъ выражается какимъ-либо словомъ, какъ то: кто?, когда?, гдѣ? и т. п., то въ глагольному окончанію присоединяется а́, превращающееся послѣ і въ ё (§ 3-й).

Настоящее:

Ну са́јрā?	Жен. ну саррā?	Сред. ну саврā?	нуша саррā?
Һу са́јрē?	Һу саррē?	Һу саврē?	Һуша саррā?
Һіт са́јā?	Һіт сарē?	Һіт савē?	Һіттi савē (сарē)?

Прошедшее:

Ну са́јрē?	Жен. ну саррē?	Сред. ну саврē?	нуша саррē?
Һу са́јрē?	Һу саррē?	Һу саврē?	Һуша саррē?
Һіт са́јрē?	Һіт саррē?	Һіт саврē?	Һіттi саврē (саррē)?

Дѣепричастіа: са́јһілē?
са́јларһē?
са́јлā?

Причастіе са́јл и дѣепричастіе са́јлi, при таковой конструкціи, не употребляются.

Ну ча са́јрā (ну чарā)—кто я такой?

Һу ча са́јрē (Һу чарē)—кто ты таковой?

Һіт ча са́јā—кто онъ таковой?

Ну мурт а́йна са́јрē (а́йнарē)—я когда былъ хорошъ?

Һу мурт а́йна са́јрē (а́йнарē)—ты когда былъ хорошъ?

Һіт мурт а́йна са́јрē (а́йнарē)—онъ когда былъ хорошъ?

Чарē ду́гi унналічуwіл—кто былъ вчера у сосѣда бывшій, т. е. кто вчера былъ у сосѣда?—Нурі—я былъ.

Подобнымъ же образомъ составляются отрицательно-вопросительныя формы: ну а́і́ннā? һу а́і́ннē? һіт а́і́нē? и пр.

с) Если вопросъ служитъ для одного лишь выраженія *недоумѣнія*, а не для полученія отвѣта, то къ глагольнымъ формамъ присоединяется слогъ а́ра (а́ра послѣ і).

Ніш аѣна сажра—хорошъ ли то онъ?

Діла ада укна сажрѣра—мой отецъ не былъ ли то старикомъ?

Каданірті діла маза сарѣра—въ долинѣ находящіеся бараны мои ли то суть?

d) Если вопросъ заключается въ вводномъ предложеніи, то глагольная форма принимаетъ окончаніе ал или ел: послѣднее, если форма оканчивается на і.

Ну ча сажрал, wahava—я, кто такой, узнай.

Нуша ча саррал, даларав?—мы, кто такіе, знаешь ли?

Ну шіс қадіжівіл сажрал, аѣалара һуні—я чѣмъ кадіемъ сдѣлавшійся былъ, ты не знаешь, т. е. ты не знаешь, у кого былъ я кадіемъ.

Нам урчі гівіл ча сажрал, һарваа—мнѣ лошадь давшій кто былъ, спроси, т. е. спроси, кто далъ мнѣ лошадь.

§ 69. Изъ соображенія всѣхъ вышеприведенныхъ примѣровъ ясно обнаруживается, что сажра имѣетъ значеніе *быть чѣмъ либо*, безъ какого-либо соотношенія въ пространствѣ. Предложеніе: чарѣ дуғи унналічуwіл буквально переводится черезъ: кто есть вчера у сосѣда бывшій? *Быть въ пространствѣ, находится* выражается посредствомъ глагола ліwра. Различіе между сажра и ліwра объясняется слѣдующими примѣрами:

Һу сажріw—ты-ли это? (когда встрѣчу кого-либо въ темнотѣ).

Һішқуw ліwріw—ты здѣсь находишься ли, т. е. ты здѣсь живешь ли?

Ліwра изображаетъ въ самомъ общемъ видѣ *нахождение въ пространствѣ*, не касаясь случайныхъ отношеній такового нахожденія.

§ 70. Спряженіе ліwра представляетъ лишь незначительныя отступленія отъ спряженія сажра.

Настоящее:

Ну лівра <i>Жен.</i>	ну лірра <i>Сред.</i>	ну лівра <i>Множ.</i>	нуша лірра
бу ліврi	бу ліррi	бу ліврi	буша лірра
hit ліw	hit лір	hit ліw	hitті ліw (лір).

Настоящее продолжительное:

Ну лівалла	ну ліралла	ну лівалла	нуша ліралла
бу ліваллі	бу ліраллі	бу ліваллі	буша ліралла
hit лівал	hit лірал	hit лівал	hitті лівалла (ліралла).

Прошедшее:

Ну ліврi	ну ліррi	ну ліврi	нуша ліррi
бу ліврi	бу ліррi	бу ліврi	буша ліррi
hit ліврi	hit ліррi	hit ліврi	hitті ліврi (ліррi).

Причастіе: лівіл, женск. ліріл, средн. лівіл; множ. лівті и ліргі.

Днепричастія:

a) *Настоящее:* лівлі, женск. ліллі, средн. лівлі; множ. лівлі и ліллі.

b) *Въ то время какъ....*лівфілі, женск. лірфілі, средн. лівфілі; множ. лівфілі и лірфілі.

c) *Послѣ того какъ....*лівлархі, женск. лілархі, средн. лівлархі; множ. лівлархі и лілархі.

d) *Съ тѣхъ поръ какъ....*лівлā, женск. лілā, средн. лівлā, множ. лівлā и лілā.

Отглагольное: лівні, лірні, лівні.

§ 71. *Отрицательныя* формы глагола лівра не имѣють ничего общаго съ положительными и образуются изъ глагола агвіс—*не быть*, который имѣетъ всѣ формы полнаго спряженія. Мы приведемъ здѣсь только тѣ, которыя соотвѣтствуютъ формамъ отъ лівра.

Настоящее и настоящее-продолжительное.

Ну агус	Нуша агуфā.
Бу агуд	Буша агудā.

hit agy

hitti agy.

Прошедшее: Ну агwіра

Нуша агwіра.

Ну агwаді

Нуша агwаді.

hit агwів

hitti агwів.

Причастіе: агваріл, множ. агварті.

Дьепричастія: а) *настоящее:* агулі

б) *въ то время какъ....*агубілі

в) *послѣ того какъ....*агуларбі

г) *съ тѣхъ поръ какъ....*агубіѣ.

Отлагомное: агні.

Различіе родовъ нчѣмъ не обозначается во всѣхъ этихъ формахъ.

§ 72. *Вопросительныя* формы состояются по тѣмъ же правиламъ, которыя изложили мы для саяра (§ 68).

а) Если вопросъ выражается самымъ глаголомъ:

Настоящее:

Ну ліwправ? *Жен.* ну лірправ? *Ср.* ну лівправ? *Мн.* нуша лірправ?

Ну ліwріw?

Ну лірріw?

Ну лівріw?

Нуша лірправ?

hit ліwу?

hit ліру?

hit ліву?

hitti ліву

(ліру)?

Прошедшее:

Ну ліwріw? *Жен.* ну лірріw? *Ср.* ну лівріw? *Мн.* нуша лірріw?

и т. д.

Причастіе: ліwілу, лірілу, лівілу; множ. ліvtіw и ліrtіw?

Дьепричастія: ліwліw, лілліw, лівліw?

ліwбіліw, лірбіліw, лівбіліw?

ліwларбіw, лілларбіw, лівларбіw?

ліwлѣw, ліллѣw, лівлѣw?

Отрицательно-вопросительныя формы образуются подобнымъ же способомъ, т. е. черезъ присоединеніе w къ окончанію на гласную и у—къ окончанію на согласную.

б) Если вопросъ выражается другимъ словомъ въ предположеніи:

Настоящее:

Ну ліврā	ну ліррā	ну ліврā	нуша ліррā?
бу ліврē	бу ліррē	бу ліврē	буша ліррā?
hit лівā	hit лірā	hit лівā	hitti лівā (лірā)?

Прошедшее:

Ну ліврē	ну ліррē	ну ліврē	нуша ліррē?
----------	----------	----------	-------------

и т. д.

Днєпричастіа: лівбілє, лірбілє, лівбілє?

лівларбє, лілларбє, лівларбє?

лівлā, ліллā, лівлā?

Отрицательно-вопросительныя формы: агусā, агудā, агвā, агубā и проч.

с) Недоумѣніе:

Настоящее:

Ну ліврāра	ну ліррāра	ну ліврāра	Нуша ліррāра?
бу ліврēра	бу ліррēра	бу ліврēра	буша ліррāра?
hit лівāра	hit лірāра	hit лівāра	hitti лівāра (лірāра)?

Вообще всѣ формы образуются изъ предыдущихъ черезъ присоединеніе къ нимъ слога *ра*.

д) Если вопросъ выражается вводнымъ предложеніемъ.

Настоящее:

Ну ліврал	ну ліррал	ну ліврал	Нуша ліррал
бу ліврел	бу ліррел	бу ліврел	буша ліррал
hit лівал	hit лірал	hit лівал	hitti лівал (лірал).

Прошедшее:

Ну ліврел	ну ліррел	ну ліврел	нуша ліррел.
-----------	-----------	-----------	--------------

и т. д.

Днєпричастіа: лівбілел и пр.; лівларбел и пр.; лівллāл и проч.

§ 73. Приведемъ нѣсколько примѣровъ для вышеозначенныхъ формъ отъ лівра.

Ча ліўа улqaj'uw—кто подъ окномъ?—Ѕула узі ліўра—я твой братъ нахожусь, т. е. я, твой братъ.

Дуї пучуw ча ліўрē—вчера вечеромъ кто былъ у тебя?—Діла унна ліўрі—мой сосѣдъ былъ.

Ада бѣнкілібі аріqwѣн, ну ліўалла hішquw—отецъ на работу пошелъ, а я еще здѣсь.

Царілті бѣжлі арвіqwѣнгwa, ну ліўалла—другіе на ботомолье пошли, а я остался.

Маза душі айдубілі kajбір лірал—овцы на пастьбу не будучи уведены, еще дома.

Ѕіне вурбіні лірал аhбахібілі—зимніе дни еще не прошли.

Ѕучуw діла узі лівіл аhбауpра—я не узналъ, что мой братъ находится у тебя.

Ѕу hішquw лівіл ваbāлі діла узі ліwqѣhліwqѣн—ты здѣсь находящійся если узнаешь мой братъ, не придетъ, т. е. мой братъ не придетъ, если узнаешь, что ты здѣсь.

Ну шуhіw лівлі віbлі унц бавушів—я подлѣ находясь, волкъ убилъ быка.

Ѕбна урчі лівбілі wajна віцїра—когда была хорошая лошадь, дурную продалъ, т. е. имѣя хорошую лошадь, я продалъ дурную.

Ѕу hішquw ліwларбі ну шібіwалла урух'аhкус—послѣ того какъ ты находишься здѣсь, я никого не боюсь.

Ну hішquw ліwлā дічу чалла абаqів—съ тѣхъ поръ какъ я здѣсь нахожусь, ко мнѣ никто не пришелъ.

Цадаh унці ліргwa, фудадлі бѣнкіліс хайрēгу—пара быковъ хотя и есть, но, исхудавъ, для работы не годится (хайрēгу слитно изъ хайрі агу—годны не находятся).

Урі'діла барчіза ліврігwa вітѣків—въ прошломъ году у меня соколъ хотя былъ, но пропалъ.

Арц лірбілігwa буд нуні лугүті—деньги такъ-какъ находятся тебѣ мною даются, т. е. такъ-какъ есть деньги, то тебѣ даю ихъ.

Їаєнкілі діісі хайрѣгуѣа (хайрі агуѣа) нуша—работу дѣ-
лать не годимся мы.

Їула узѣгу (узі агу) нушачуу—твоего брата нѣтъ у
насъ.

Їуша цалла діла узілівѣгудā (узілізі агудā)—вы кто бы
то ни былъ въ моемъ братѣ не находитесь, т. е. изъ числа
васъ никто не сравняется съ моимъ братомъ.

Дугі нушачуу агвіра ну—вчера вечеромъ у васъ не
былъ я.

Ну вақівбілі нушачу, нуша кајбір агвадā—когда я при-
шелъ къ вамъ, васъ не было дома.

Нушілајшір дакал ѣурвунѣгвів (ѣурвуні агвів) шідалла
—чѣмъ нашихъ болѣе войскъ не было какихъ-либо, т. е. кро-
мѣ нашихъ войскъ, не было никакихъ.

Їітіін нам їів қаѣ агулі зі—онъ мнѣ далъ, хлѣбъ не бу-
дучи, соль, т. е. безъ хлѣба соль.

Їітіін нам їів зѣгулі (зі агулі) қаѣ—онъ мнѣ далъ безъ
соли хлѣбъ.

Адам'ілѣгулі—безъ человека; урѣвагулі—безъ моря.

Арц агуѣілігва ѣуд нуні аїлауїуті—деньги такъ-какъ не
находятся, тебѣ мною не даются, т. е. такъ-какъ нѣтъ де-
негъ, то тебѣ и не даю ихъ.

Қарқај ѣула узіцад агусу—тѣломъ не съ твоего ли я
брата?

Ділацад мазагуу ѣушіла—сколько у меня, барановъ нѣтъ
ли у васъ?

Діла ада івақівбілі, нуша шар агвадāу—когда мой отецъ
умеръ, васъ не было ли въ аулѣ?

Їула ада куліу лівāра—дома ли то твой отецъ?

Їіш куліу ну ліврел, агвірал, ѣуні сілі валадā—въ этомъ
домѣ былъ ли я или не былъ, почему ты знаешь?

§ 74. Вмѣсто полныхъ формъ лівра, ліврі, лівіл и пр.
употребительны сокращенныя ра, рі, іл и проч.

Ну унналичуу лівра—я у сосѣда; говорится ну унналичувра.

Ѓу унналичуу ліври—ты у сосѣда, говор. Ѓу унналичуври. Въ 3-мъ лицѣ говорится только: Ѓит унналичуу лів—онъ у сосѣда.

Ѓучувиі адам'ілі ваѣав—у тебя находящійся человѣкъ пусть придетъ.

Ѓучуриі Ѓунул даѣав—у тебя находящаяся женщина пусть придетъ.

Унзалиѣрти вашмаѣуні діха—около двери находящіеся башмаки давай.

Кулівті дурануѣав—въ комнатѣ находящіеся пусть выйдутъ.

Дуркiviі унз дурāā—въ конюшнѣ находящагося быка выведи.

Дуғі калшівиі нури—вечеромъ на крышѣ бывшій я есмь, т. е. это я былъ вечеромъ на крышѣ.

§ 75. Частные случаи *нахождения въ пространствахъ* выражаются посредствомъ множества глаголовъ, какъ то: тівра, ківра, хівра, шівра, увра и пр. Первый изъ нихъ употребляется, когда предметъ, о которомъ говорится, находится *наравнѣ* съ лицомъ говорящимъ; второй, когда предметъ этотъ *выше*; третій, когда *ниже*; шівра, когда находится *на*, увра, когда находится *подъ* и пр. Всѣ таковыя глаголы безъ малѣйшаго отступленія спрягаются по образцу лівра.

Мазара нура Ѓит дірѣалишіу тівра—я съ овцами на этой равнинѣ нахожусь.

Дівлі ѣаѣадѣілі тівра—неурожаемъ стѣсненные находимся, т. е. мы бѣдствуемъ отъ неурожая (предположить должно, что я нахожусь посреди ровнаго поля и жалуюсь на неурожай).

Вѣкѣлі ѣенііліѣулі ківра дувулішіу—безпрестанно работая, нахожусь на горѣ (указывается вверхъ).

Нік дувуллішір маза қір—на этой горѣ бараны нахо-
дятся.

Ніх ёаданір шін хір—въ этой долині вода есть.

Дічу вақіс вігәлі ніх ёаданіу хіура—если хочешь при-
йти ко мнѣ, въ этой долині нахожусь.

Дувуллішір маза қірәра—на горѣ-ли-то бараны?

§ 76. Переходимъ теперь къ разсмотрѣнію формъ вспомо-
гательнаго глагола іс, самое общее значеніе котораго есть
сдѣлаться. Весьма понятно, что, имѣя таковое значеніе, гла-
голь этотъ есть недостаточный, т. е. не можетъ имѣть нѣко-
торыхъ формъ, какъ напр. формъ настоящаго времени. Гла-
голь этотъ встрѣчается, какъ отдѣльно, такъ и слитно съ
другими словами. Должно разсмотрѣть его во всѣхъ этихъ
частныхъ случаяхъ.

§ 77. *Неокончателное* наклоненіе: муж. іс, женск. діс,
средн. віс, множ. віс и діс.

Корень әб, прилаг. әбна—хорошій, нарѣчіе әбәл—хо-
рошо.

Әбіс, әбдіс, әбвіс, множ. әбвіс и әбдіс.

Әбнајһіс, әбна діс, әбна віс, множ. әбті діс и әбті віс.

Әбәл іс, әбәл діс, әбәл віс, множ. әбәл діс и әбәл віс.

Корень ак, прилаг. акіл—высокій, нарѣчіе аклі—высоко.
Акіс, акдіс, аквіс, множ. аквіс и акдіс.

Акіл іс, акіл діс, акіл віс, множ. акті діс и акті віс.

Акліјһіс, аклі діс, аклі віс, множ. аклі діс и аклі віс.

Корень ара, прил. арал—здравый, нарѣчіе аралі—здро-
во. Арајһіс, арадіс и пр., арал іс, множ. араті діс (віс) и проч.,
араліјһіс, аралі діс и пр.

Корень духу, прил. духул—умный, нарѣчіе духулі—умно.
Духујһіс, духудіс и пр., духул іс, множ. духуті діс (віс) и пр.,
духуліјһіс, духулі діс и пр.

Корень лінтің, прилаг. лінтіңа—красный, нарѣчіе лінтің
—красно.

Ѓинтїніс, Ѓинтїндїс и проч., Ѓинтїнајћис, Ѓинтїна діс и проч.,
Ѓинтїјћис, Ѓинтїј діс и пр.

Отъ қадї: қадїјћис и қадїлїјћис.

Изъ этихъ примѣровъ видно, что, если слово, присоеди-
няемое къ іс, кончается на гласную, то оно сливается съ іс,
которое превращается въ такомъ случаѣ въ ћис, предшеству-
емое буквою ј (§ 3-й); если присоединяемое слово кончается
на ј, то оно непосредственно сливается съ ћис.

Различіе значенія между акіс и акїл іс весьма тонко и
часто ускользаетъ отъ вниманія самихъ туземцевъ, которые
безразлично употребляютъ ту или другую форму. Вообще же,
при соединеніи іс съ *корнемъ*, какъ напр. съ әлї, выражается
постепенность перехода изъ одно состоянія въ другое; при
соединеніи съ *прилагательнымъ*, какъ напр. съ әлїна,—пере-
ходъ въ извѣстное состояніе, при чемъ не обращается внима-
нія на предыдущее состояніе; при соединеніи съ нарѣчіемъ—
переходъ въ состояніе постоянное, неизмѣнное.

Ѓуд акіс вігіw—хочешь ли ты подняться?

Ѓуд акїл іс вігіw—хочешь ли ты сдѣлаться высокимъ?

Аклїј ћис вігіw—хочешь ли ты остаться высокимъ?

Адаоан әбіс әбіруд ћу—какъ отецъ, хорошимъ сдѣлаться
не можешь ты.

Адаоан әбїнајћис әбіруд ћу—какъ отецъ быть хорошимъ
не можешь ты.

Адаоан әбїәл іс әбіруд ћу—какъ отецъ въ хорошемъ
состояніи остаться не можешь ты.

Арајћис умут лїв—выздоровѣть надежда есть.

Арал іс умут лїв—здоровымъ сдѣлаться надежда есть.

Аралїјћис умут лїв—остаться здоровымъ надежда есть.

Ѓинтїніс әбіруд—ты покраснѣть не можешь.

Ѓу Ѓинтїнајћис әбіруд—ты краснымъ сдѣлаться не мо-
жешь.

Ѓу Ѓинтїјћис әбіруд—ты не можешь остаться краснымъ.

Ну қадіјһіс җалтарі нуні—тебѣ сдѣлаться кадіємъ позволяю я.

Ну қаділіјһіс җалтарі нуні—тебѣ остаться кадіємъ позволяю я.

Ну арал іс афатурра Һәнкілі—мнѣ сдѣлаться здоровымъ не дозволила работа.

Һіп Һәнкілізіҗад авзуріс вѣлілі—отъ этой работы свободнымъ сдѣлаться если бы было, т. е. кабы освободиться отъ этой работы.

Һам'оај Һірһліјһіс афвигів нам—такъ жирнымъ остаться не желательно мнѣ.

Һагҗал діс'оан аҺіј нам Һахҗадіс вігі—красивою сдѣлаться чѣмъ, мнѣ дурною сдѣлаться желательно, т. е. я лучше хочу быть дурна, чѣмъ хороша.

ҺанаҺалла җәҺпалајһіс вігі діла һалмаҗдіс—хоть теперь лицо-свѣтлымъ сдѣлаться желательно моему другу, т. е. хоть теперь угостить хочу моего друга.

Һіт'оан әҺнајһіс вігәлі, Һура Һәнкіліқін—если хочешь быть хорошъ какъ онъ, то работай.

Нам, җајтачуҗаҺлі, әҺті урһлічуу іс қадар вів—мнѣ у дурныхъ не сдѣлавшись, у хорошихъ людей сдѣлаться суждено было, т. е. мнѣ суждено было быть съ хорошими, а не съ дурными людьми.

§ 78. Прошедшее несовершенное.

Ну ілла	жен. ну ділла	сред. ну віла	Мн. нуша ділла
Һу іллі	Һу діллі	Һу виллі	Һуша ділла
Һіт ілі саж	Һіт ділі сарі	Һіт вилі саві	Һітті влі саві
			(сред. ділі сарі).

Ну әҺілла, Һу әҺілли, Һіт әҺілі саж; женск. ну әҺділла и проч., множ. нуша әҺділла и пр.

Ну әҺнајһілла, Һу әҺнајһілли, Һіт әҺнајһілі саж; женск. ну әҺна ділла и пр., множ. нуша әҺті ділла и пр.

Ну æбæл илла и пр., ну æбæл дѣлла, ну æбæл вѣлла, множеств. нуша æбæл дѣлла.

Третье лицо представляет сложную форму изъ дѣепричастія прошедшаго імі *сдѣлавшись*, и сая отъ глагола саяра: *сдѣлавшись есть*.

Вообще форма эта изображаетъ состояніе, начавшееся въ прошедшемъ времени, но продолжающееся и въ настоящемъ.

Ну æбілла—я хорошъ; подразумѣвается, что я сдѣлался хорошъ, а прежде не былъ таковъ.

Ну һæнілла—я посѣдѣлъ.

Ну нæйлізіу чулак илла—я въ руцѣ уродъ сдѣлался, т. е. изувѣчалъ себя руку.

Ну һанаһа даулашіу илла—я теперь сдѣлался богатъ.

Іш дус ну ца æбілі һагваділла—въ этомъ году я очень красивою сдѣлалась, т. е. очень похорошѣла.

Һу Һуцајбілі нуні шебһаівлә—ты похудѣлъ съ тѣхъ поръ, какъ я не видѣлъ.

Іш дус ца æбілі дукуђділі һу—въ этомъ году ты очень поблѣднѣла (значитъ и теперь еще блѣдна).

Һварвуқ мурһи-арцла устні вітаһуллә, даулашів вілі саві —Кубачинцы золота-серебра мастерами съ тѣхъ поръ какъ стали, разбогатѣли.

§ 79. Прошедшее совершенное.

Ну іра	Жен.	ну діра	Сред.	ну віра	Множ.	нуша діра
Һу еді		Һу дѣді		Һу вѣді		Һуша дѣдә
Һит ів		Һит дів		Һит вів		Һитті вів (дів).

Ну æбіра, һу æбіді, һит æбів; женск. ну æбдіра, һу æбдѣді и пр., ну æбівіра и пр.; множ. нуша æбдіра и пр.

Ну æбһајһіра, һу æбһајһаді, һит æбһајһів, женск. ну æбіһа діра и проч., множ. нуша æбіті діра и пр.

Ну æбæл іра, женск. ну æбæл діра, средн. ну æбæл віра, множ. нуша æбæл діра.

Какъ видно изъ этихъ примѣровъ, послѣ һ, ё превраща-